

Inhoud

Voorwoord van Colin Thubron en Artemis Cooper 9

Kaarten

Van de IJzeren Poort naar Athos 20

Athos 276

1 Vanaf de IJzeren Poort 21

2 Een hangende glazen kist 39

3 Over het Balkangebergte 61

4 Naar de Donau 111

5 De vlakte van Walachije 151

6 Boekarest 167

7 Naar Varna 209

8 Dansen bij de Zwarte Zee 235

Constantinopel 273

Athos 277

Nawoord 353

Register 355

Vanaf de IJzeren Poort

Bij Orșova verscheen de Donau weer. Hij was inmiddels meer dan een kilometer breed, maar even verder, in het westen, stortte hij zich kolkend door de smalle bergkloof van de Cazan – de Ketel – die maar honderdvijftig meter breed is. Sinds ik hem bij Boedapest de rug had toegekeerd, waren de Sava, de Drava, de Tisza, de Maros, de Morava en allerlei minder bekende zijrivieren door deze onverzadigbare rivier opgeslokt. Een eindje stroomafwaarts van Orșova werd de rivier in het midden door het eilandje Ada Kaleh gesplitst. De lijn van houten daken, met pluimen van populieren en moerbeibomen, werd opeens onderbroken door een lage koepel en een minaret, en over de weggetjes wandelden vreemde figuren in Turkse klederdracht; want het eiland was etnisch nog steeds Turks – buiten de huidige Turkse grenzen het enige overblijfsel in Midden-Europa van het uitgestrekte rijk dat bij de poorten van Wenen was tegengehouden en teruggedreven. De steile, lage bergen die de tegenovergelegen oever vormen, hoorden bij Joegoslavië.

De volgende ochtend vroeg bleek er een brief uit Boedapest op het postkantoor op me te wachten* – sinds ik op het treinstation in Deva afscheid had genomen, had ik een spervuur van brieven geschreven die ik in weinig hoopgevende brievenbussen had gedeponereerd – en in een opgewonden stemming ging ik aan boord van de rivierstomer. We voeren weg onder flitsen van voorbijschietende zwaluwen. De bergen aan beide zijden staken al gauw als steile wanden omhoog en naderden snel tot elkaar in de bochtige kloof van de IJzeren Poort. Opeens golfde en kolkte de rivier in protest. Onze stoomfluit

* PLF hoopte een brief te krijgen van Xenia ('Angela') Tsjernovitsi, een Hongaarse met wie hij een relatie had, die hij in *Tussen wouden en water* liefdevol heeft beschreven.

galmde en echode in de imposante corridor. Na enkele kilometers weken de bergen uiteen en waaierte de Donau uit tot zijn normale breedte. Voorbij de flinke stad Turnu Severin – de toren van Severus, waar de keizer de Quadi en de Marcomanni versloeg – gleed zonder opvallende kenmerken de laagvlakte van Oltenië op de Roemeense oever voorbij, her en der omzoomd door riet en mistroostige, van malaria vergeven moerassen. De golvende Servische bergen op de rechteroever vormden de voorlopers van het Balkangebergte. De rivier slingerde in lange lussen om de Servische landtongen. Opeens vormden de bergen niet meer Joegoslavië maar Bulgarije. Zo nu en dan zochten we ons een weg tussen grote vloten van boomstammen door en passeerden we aken in donkere, kilometers lange processies. Toen er in Orșova een stempel met 14 augustus in mijn paspoort werd gezet, had ik me in een ogenblik van schrik, die omsloeg in genoeg, gerealiseerd dat ik ruim drie maanden in Transsylvanië was blijven hangen. Terecht, dacht ik, toen ik de brief van die ochtend voor de tiende keer herlas.

Ik werd van mijn mijmeringen afgeleid door de muren en torens van de oude versterkte stad Vidin op de zuidelijke oever. Groepen jongens op de kade liepen luidkeels met watermeloenen te venten. Ik koos er een, maar moest hem enigszins teleurgesteld teruggeven omdat ik maar twee briefjes van een pond en een handjevol Roemeense lei in mijn zak had. Een medepassagier, een lang meisje met steil blond haar – een Engelse, drong opeens tot me door – bood me een paar Bulgaarse leva aan, en zo kliefden we de groene voetbal in bloedrode parten met zwarte pitten, die we samen deelden.

Het was vreemd en heerlijk tegelijk om na al die maanden Engels met iemand te spreken. Ze heette Rachel Floyd en ze werd een gewaardeerde reisgenote. Ze was onderweg naar de echtgenote van de Britse consul in Sofia, een oude vriendin van haar uit Oxford. Tussen koele, sappige happen door vertelden we elkaar onze levensgeschiedenis, en toen we die middag in Lom Palanka van boord gingen, spraken we af dat ik haar zou opzoeken wanneer ik in de hoofdstad arriveerde. Zij ging met de trein verder, en ik begon rond te dwalen door mijn eerste Bulgaarse stadje.

In heel Midden-Europa, vanaf de besneeuwde Rijn oevers tot in Beieren en Oostenrijk, in de oude koninkrijken Bohemen en Hongarije en zelfs in de bosrijke grensgebieden van het vorstendom Transsylvanië, hing de aura van het verdwenen Heilige Roomse Rijk, van het keizerrijk van Karel de Grote en de mysteriën van het westerse christendom. De Turkse hegemonie in het oostelijke deel was allang voorbij en had er weinig sporen nagelaten. Maar hier, in de bergen op de zuidelijke oever van de Donau, waar de geest van een andere heerschappij nog rond. Hier was het juk van Turkije nog maar kort geleden afgeschud, zodat Bulgarije niet zozeer de zuidoostelijke uithoek van Europa leek als wel de uiterste noordwestelijke grens van een wereld die zich verder uitstrekte over de Taurus, de woestijnen van Arabië en de Aziatische steppen. Dit was de Oriënt, en de sporen van de laatste eeuwen onder de Osmaanse Turken lagen wijd en zijd verspreid; al even overvloedig waren de aanwijzingen voor het rauwe Slavisch-Byzantijnse koninkrijk dat door de Turkse golf was overspoeld. Overal doken de kenmerken van deze verschillende elementen op: in de koepels en minaretten, in de scherpe, branderige geur van kebabs die aan het spit draaiden, in het overstek van de houten huizen en de Byzantijnse wijding van de kerken, in de zwarte hoge hoeden, de wijde habijten, het lange haar en de baarden van priesters en in het cyrillische schrift op de winkelpuizen, dat vluchtig aan Rusland deed denken. De Bulgaren zelf, gedrongen, grof gebouwd en stevig, herinnerden aan een nog verder verleden, de woeste woongebieden voorbij de Wolga waaruit ze eeuwen geleden, in een wrede Aziatische horde, waren weggetrokken om zich hier te vestigen. Ruw gehouwen en gehard, geschoeid en omzwachteld met dezelfde koeienhuiden als de Roemenen, liepen ze zacht als beren over de stoffige keien. Ze gingen in dikke, harige wol gehuld, soms donkerblauw, maar meestal aardebruin, hier en daar opgesierd door zwart borduursel met stijve krullen: grote, wijde broeken, gekruiste vesten, een kort jasje en het middel omgord door een dikke, helrode sjerp van dertig centimeter breed, waarin soms een mes was gestoken. Als muts droegen ze de platte kolbak van bruine of zwarte schapenvacht van de kozakken.

Onder de pergola van het eethuisje op het pleintje waar ik ging

zitten voor een erg lekkere, vette stoofschotel van schapenvlees, aardappelen, tomaten, paprika, courgette en okra, die uit reusachtige bronzen ketels werd geschept, viel me op dat een paar jongemannen aan het tafeltje naast me hun linkerpinknagel had laten groeien – het symbool voor hun bevrijding van de ploeg, dat haast net zo lang was als bij een mandarijn. Drie oude mannen met een witte snor en mocassins aan zaten zwijgend boven het barnstenen mondstuk van hun waterpijp te puffen terwijl ze suf met een ketinkje van barnstenen kralen speelden en de kogeltjes een voor een met een sussend geklik op elkaar lieten vallen. Officieren in een witte tuniek met goudkleurige epauletten – die op zijn Russisch onder het linkeroor sloot – en met op hun hoofd een zwarte Russische pet met een rode band en een korte klep, en aan hun voeten laarzen met een schacht van stof en hoge sporen, zaten in groepjes te roken en te praten of slenterden onder de bomen met het gevest van hun in de schede gestoken sabel in de kromming van hun arm. Geen vrouwen. Honden vochten om het kaakbeen van een schaap. Een rijtje gevilde schapenkoppen lag deerniswekkend op een plank voor een slagerij te staren, de levers, longen en onthoofde karkassen dropen van het bloed en de darmen hingen in slingers, als lugubere guirlandes. Uit de radio klonken ophitsende marsen afgewisseld met het intrigerende gejammer van liederen in oriëntaalse mineur. De lucht geurde naar jasmijn. De muggen zoemden en gonsden.

Het was een gedenkwaardig moment. Ik besepte dat alles was veranderd.

De route liep naar het zuiden door de golvende heuvels en vlakten van het Donauland waarop groepjes bomen groeiden. Hier en daar verspreidde zich het groene waas van moerassen, en langs de weg stonden de pluimen van Lombardische populieren. Laten we deze oeverlanden met zevenmijlslaarzen doorkruisen naar het Balkangebergte. Deze immense strook – Stara Planina, of Oud Gebergte, zoals hij in Bulgarije wordt genoemd – klimt, kromt en trekt sprongsgewijs vanuit Servië dwars door Noord-Bulgarije naar de Zwarte Zee, als een geweldige, leeuwgele barrière van indrukwekkende, afgeronde welvingen met zelden een piek of een kloof: open,

brede bogen en afgeronde glooiingen die almaar hoger klommen naar uitgestrekte komvormige dalen en valleien, waar je de witte weg kilometers ver voor je uit zag lopen, slingerend tussen heuvels en hellingen en langs wijdverspreide kuddes, totdat hij achter de laatste lichtbruine top verdween. Af en toe sloot ik me aan bij een lange karavaan van ezels en muilezels – die in het zuidoosten, in de buurt van Haskovo plaatsmaakten voor kamelen – en reeksen karren. De lichtere soorten werden door paarden getrokken – taaie, kleine dieren en slungelige knollen met ingevallen flanken – en de zwaardere, beladen met timmerhout, door hotsend onder een zwaar juk voortsjokkende zwarte ossen met rollende ogen en hun als snorren opgedraaide hoorns, die botsten met hun burens. De houten zadels van de paarden, in amazonezit bereden met bungelede mocassins, zagen er net zo onhandig uit als het baldakijn op een olifant. De voornaamste koopwaar bestond uit watermeloenen, naast immense manden vol tomaten, komkommer en alle andere tuingewassen waar de Bulgaren op de hele Balkan beroemd om zijn. Elk dorp werd omgeven door terrassen met moestuinen, en elke druppel water werd gekanaliseerd en door miniatuueraquaducten van holle boomstammen geleid. ‘Waar ik vandaan kwam?’ vroegen de mannen met hun bontmutsen en eelthanden telkens. ‘*Ot kăde? Ot Evropa? Da, da*’, uit Europa. ‘*Nemski?*’ Nee, niet Duits: ‘*Anglitsjanin.*’ Vaak wisten ze blijkbaar niet precies waar Engeland lag. En wat was ik? Een *vojnîk*, een militair? Of een student? Een *sjpion* misschien? In ruil voor hun vragen lukte het me in een verhoor van gebarentaal een basiswoordenschat af te persen: brood, *chleb*; water, *voda*; wijn, *vino*; paard, *kon*; kat, *kotka*; hond, *koetsje*; geitenkaas, *sirine*; komkommer, *krastavitsa*; kerk, *tsjerkva*. Met deze woordenwisselingen konden we kilometers voort.

De eerste nacht sliep ik in de openlucht bij een boerderij en de twee volgende in de stadjes Ferdinandovo en Berkovica: twee door ongedierte geteisterde nachten. Toen de vierde nacht aanbrak, waren we over de laatste en hoogste waterscheiding heen en voegden we ons bij een karavaan op de weg naar Sofia, bij een plataan die beschutting bood aan een oude Turkse fontein. Het bronwater gutste in een kom vanuit rotsplaten waarin met gebutste, kalligrafische

krullen Arabische letters waren gegrift die niemand meer kon lezen. Naar verluidde vormden ze een gedenkteken voor een lang geleden gestorven pasja. We kregen bij het vuur gezelschap van een groepje herders, en terwijl een bolvormige houten wijnfles van hand tot hand ging, speelde een van die ruige mannen op een houten fluit van een meter lang – *kaval* – en een andere op een doedelzak – *gajda*. Die bestond uit een opgeblazen schapehuid met een houten mondstuk, en de melodiepomp was een met vel omwikkelde koehoorn waarin met een gloeiend hete vleespen de gaten waren gebrand. Hun lievelingslied was een lofprijzing van hadji Dimitar uit Sliven, een leider van de guerrilla tegen de Turken in de ravijnen rond de Šipkapas in het Balkangebergte. De gestalten in kleermakerszit met hun omhoogstekende schoenneuzen, de vijftig schapenwollen mutsen, de door het vuur beschenen gezichten met hun brede jukbeenderen, de sjerpen, de bewegende dieren, het eenzame klingelen van de bel van een schaap of een geit, en de nabije schittering van zwermen sterren deden denken aan streken veel oostelijker dan Europa, alsof Samarkand, Khorasan, Tasjkent of Karakorum onze bestemming was.

De volgende dag bereikte ik Sofia en ik vervolgde mijn weg door een wereld van zigeunerhutten, in elkaar getimmerd van oude planken en olieblikken, daarna door een markt met reusachtige koperen weegschalen, waar alle vee van West-Bulgarije bijeen leek te zijn gedreven in één groot hinnikend en balkend tumult. Ik passeerde de koepel, de vele metalen gewelven en de hoog oprijzende minaret van een fraaie moskee, en kwam onder een web van tramleidingen aan in het hart van de hoofdstad.

Een permanent verblijf hier zal misschien ontzet gekreun oproepen, maar deze kleine hoofdstad is toch wel bekoorlijk qua aanzien en sfeer. Er heerst hier de lichte, frisse ambiance van een stad op een hoogvlakte, en boven alles uit verrijst de schitterende piramide van de Vitoša, de berg die het zonlicht in zijn vele facetten terugkaatst, een baken net zo verheven en onontkoombaar als de Fujiyama. Daarna kwam het paleis van tsaar Boris* met de vlaggenmast waaraan de klimmende leeuw van Bulgarije wapperde, dan de Săbranie,

* Boris III, tsaar van Bulgarije (1894-1943).

waar het parlement zitting hield, en een groot staatstheater, tuinen, bomen en een kleine populatie van standbeelden van Bulgaarse helden; vervolgens het ruitersstandbeeld van keizer Alexander II* van Rusland, de Bevrijder zelf, die uitzag op de brede, lommerrijke laan, de Boulevard Tsar Osvoboditel, de as van de stad; en daarachter de gouden koepel en de beschilderde gipszuilen van de Alexander Nevskikathedraal. Hier liepen alle inwoners van de stad, uit hun siësta ontwaakt, in de koelte van de avond loom te slenteren in dat rituele getij dat wegebt en toestroomt in elke schemering van alle Europese steden ten oosten van Boedapest of ten zuiden van Biskaje. In de cafés zat de intelligentsia bij eindeloze vingerhoedjes Turkse koffie haar barnstenen kralen te tellen en het hoofdartikel in de *Oetro* te bespreken. Achter hen schoot de straat strak als een kogel door naar een leeuwgeel plateau bezaaid met de dorpjes van de Sjopi – naar verluidt de afstammelingen van de Petsjenegen, de vervaarlijke barbaarse horde van achter de Oeral die eeuwenlang langs alle grenzen van het Oost-Romeinse Rijk hebben gemoord en geplunderd om uiteindelijk hier tot rust te komen en hun leven te beteren.

Dankzij Rachel Floyd, mijn meloen meeërende landgenote van de Donauboot, werd ik de volgende dag uit het krot bij de markt waar ik mijn intrek had genomen gered door de Engelse consul en zijn vrouw, Boyd en Judith Tollinton, die me liefdevol opnamen. Het waren dagen van geluk en overdaad. Het voelde vreemd om weer onder Engelsen te zijn en weer Engels te spreken, net zo vreemd als wanneer je je na een lang verblijf in Engeland weer te midden van buitenlanders bevindt, en net zo stimulerend. Wat was het aangenaam alles over Bulgarije te horen van mijn vriendelijke, deskundige gastheer, een oud-leerling van Rugby, en na mijn ontbijt op te staan met een kopje Earl Grey in mijn hand en neer te kijken op de Koninklijke Garde die in paradepas over de Boulevard Tsar Osvoboditel liep. De ongelimiteerde baden, de schone lakens, de reus van een Russische butler, het terras, de boeken, het uitzicht over de stad op de oprijzende hellingen van de Vitoša: het was allemaal even geweldig. En het allerbeste: de *Encyclopaedia Britannica*; ik stortte

* Tsaar Alexander II van Rusland, die Bulgarije in 1877-1878 bevrijdde op zijn veldtocht tegen het Osmaanse Rijk.

me erop als een luipaard. Wat een wonderen lijken dergelijke dingen na een primitief bestaan! Het Congres van Byzantijnse Studies hield dat najaar zijn bijeenkomsten in Sofia. Het was heerlijk te luisteren naar de erudiete, venijnige verhalen van professor Whittemore,^{*} die de pure essentie van het Boston van James combineerde met de mozaïeken van de Aya Sophia. Daar waren ook Roger Hinks^{**} en Steven Runciman,^{***} beminnelijk met hun suède schoenen, en smetteloos en betamelijk gekleed in een wit tropenpak met gepaste strohoed – de een zo vriendelijk achter zijn voorbehouden en bedenkingen, zijn gemakkelijke regionale vooroordelen, de ander zo aangenaam gracieus. De meeste van hun boeken waren nog niet geschreven, behalve, denk ik, Runcimans *First Bulgarian Empire*. We zouden elkaar vele jaren later nog vaak spreken. Het is eigenaardig hoe scherp een eerste indruk in het geheugen gegrift wordt. Toch herinner ik me alleen nog de bijzonderheden van een late, vreemde avond in een café, door een spiegel, in raadselen.

Ik rukte me voor een paar dagen los van de genoegens van deze hoofdstad, trok over de heuvels en dalen van de oostelijke hellingen van de Vitoša en overnachtte in de Amerikaanse School van Simeonovo: een groot, schoon, fris gebouw met een mooie bibliotheek – ondanks de vakantietijd bewoond door jonge, vriendelijke medewerkers die kennelijk allemaal aan een scriptie werkten. Aan de andere kant van de heuvels, in Dolni Pasarel, dat ik de volgende dag tegen het vallen van de avond bereikte, logeerde ik bij een vriendelijke boer die ik had leren kennen in de *kretsjma*, de bouwvallige kroeg midden in het dorp waar een aantal dorpelingen *slivo* zat te drinken – scherpe pruimenbrandewijn die als een rondgeslingerde lasso kringen van stank verspreidt. We strompelden naar zijn huis, en zijn vrouw maakte op een vuur van doorntakken een ratjetoe van kruiden, aardappelen en jonge komkommers in één pan waar hij,

* Thomas Whittemore (1871-1950), een Amerikaanse archeoloog en kenner van Byzantium, die kort daarvoor was begonnen de mozaïeken in de Aya Sophia in İstanbul bloot te leggen.

** Roger Hinks (1903-1963), een kunsthistoricus die berucht was om zijn latere betrokkenheid bij de onzorgvuldige schoonmaakbeurt van de Elgin Marbles.

*** Steven Runciman (1903-2000), de befaamde historicus van Byzantium en de kruistochten.

zij, hun kinderen en ik allemaal uit aten: we zaten in kleermakerszit op het tapijt rond een lage ronde tafel en namen om beurten een hap terwijl we de tussenpozen vulden met dikke sneden heerlijk zwart brood en witte geitenkaas. Zijn vrouw had de uiteinden van haar lange blonde vlechten opgebonden onder haar driehoekige hoofdoek. Ze droeg een kleurig gestreept schort met een rood met blauw lijfje dat diep en rond was uitgesneden zoals het vest bij een ouderwetse smoking, en dat met tal van lange linten was afgezet. Het eindigde bij haar ellebogen, waar enkele centimeters lange geplooid kanten ruches tevoorschijn kwamen uit brede stroken lint, oud en versleten, maar toch mooi en bijzonder. We strekten ons alle vijf uit op kleden met paarse, gele, felrode en groene chevrons, die op de bank langs de muren waren uitgespreid, alle vijf geheel gekleed en, op mij na, allemaal met mocassins aan en riemen en windsels om. Al snel na het wederzijdse *leka nosjt* [welterusten] klonk het gesnurk en heerste de duisternis, slechts doorbroken door het oliepitje dat voor een hoekicoon van de heilige Maagd en één van de heilige Simeon flakkerde. Ik liep midden in de nacht naar de binnenplaats en struikelde over een zacht en groot ding; het licht van een aangestroken lucifer viel op het verwijtende oog van een liggende buffel.

Voor zonsopgang, bij het eerste ezelgebalk, stonden we op, goten Turkse koffie naar binnen met een brandende slok slivo en een stuk brood en witte kaas. Klakkend met zijn tong terwijl hij zijn hoofd achterover bewoog – in dat typische ontkennende gebaar dat je in de hele Balkan en de Levant tegenkomt – weigerde Mirko betaling. Vergezeld van de beste wensen vertrok ik weer. Die ruimhartige gastvrijheid tegenover iedereen die op reis is, leeft in de hele Balkan en de hoogste vorm is in Griekenland te vinden. De rest van mijn weg door Bulgarije wemelde van nachten zoals deze. Op die dag volgde 's avonds een vrijwel identieke nacht in het stadje Samokov na een lange mars langs een rivierdal en heuvels die steeds steiler werden, terwijl in de verte een stugge bergrug opdoemde: de Rilska Planina.

De volgende dag zat ik er middenin. Dit waren geen grote, afgeronde barrières zoals de Balkanketen, maar een scherpgerande, steile siërra, doorkruist door sombere dalen met een donker dek van sparren en dennen, en bovengekomen na urenlang uitputtend klim-

men zag ik dat dit de stutten waren voor een menigte cordillera's die naar het zuiden toe chaotisch aangroeide. Ze bereikten hun hoogste punt ongeveer een kilometer ten oosten van mijn route, in de hoge, kale mespunt van de Musala, en in het westen in een lagere piek die, geloof ik, de Rupite heet, hoewel ik er op kaarten tevergeefs naar heb gezocht. Dit massief is de noordwestelijke boog van de Rhodopen. Deze bergen buigen met de zuidgrens mee naar het zuidoosten, en de scheidslijn tussen Bulgarije en Griekenland loopt langs deze waterscheiding; daarna smelten ze weg in Europees Turkije.

Na de volgende waterscheiding daalde ik af naar een hooggelegen omsloten streek. Dit was weer een wereld van wolven en beren, met adelaars die op roerlose vleugels van het ene ravijn naar het andere zweefden. Hier en daar lagen nog wat kleurloze plakken sneeuw in de zonloze luwte van een woest rotsuitsteeksel. De rest was een brandende wildernis van zwerfkeien en drooggevallen rivierbeddingen die 's winters een wirwar van stromen moesten vormen. De dode bomen, wit gebleekt in de zon, leken op de afgehakte beenderen van prehistorische beesten. Mijn voetstap deed een lange slang naar de beschutting van een tijmstruikje schieten. De hele middag daalde de vallei als een reuzentrap van de ene richel naar de andere af. Het geluid van een kleine grondverschuiving echode en weerkaatste nog secondelang tussen de rotswanden, nam langzaam af in de afgrond om in de alomvattende stilte te verstommen. De naaldbomen gingen over in schaduwrijke loofbomen. In kommen van steen, de een boven de ander, weerspiegelden twee ronde bergmeertjes het heldere blauw van de lucht. Kuddes verdwenen klingelend uit het zicht, er begon zich een pad af te tekenen en de slag van een hout-hakkersbijl kondigde de bewoonde wereld aan.

Na een bocht in het dal kwam in een door blad omzoomd doorkijkje mijn bestemming in zicht. Het was een bouwwerk als een burcht, haast een kleine stad met torens, ingebed tussen glooiingen vol berkenbomen en dennen. De zuidelijke wallen zonken in de afgrond weg en de vijf hoge muren en pannendaken vormden een schuine pentagoon rond de diepe schacht van een binnenplaats, bekleed met verscheidene opklimmende verdiepingen van ranke galerijen die

op halfronde bogen rustten. Midden op die binnenplaats zweefde de imposante metalen koepel van een kerk, balancerend op een cilinder met smalle vensterspleten, boven een borrelende massa minder hoge satellietkoepeltjes, die in het zachte strijklicht van de namiddagzon lagen te glanzen. In de zonnestralen schitterden de kunstige versierselen van het hoogste kruis en wierp een taxusboom zijn schaduw op de door muren ingesloten vloertegels. Terwijl ik van mijn havikshoogte afdaalde, verschrompelden en vervaagden de gouden lichtvlekken binnen de muren en de schaduwen lengden in de ommuurde schacht. Opeens klonk uit de omheining een metaalachtige taptoe, alsof een muzikale smid een ritmisch patroon op zijn aambeeld sloeg. Het tempo nam langzaam toe tot een steeds snellere roffel en tegen de tijd dat ik de donkere boog van de vesting bereikte, weergalmden de muren. Het lawaai brak abrupt af en zoemde na in de schemering. Een monnik in een zwart habijt plaatste de hamer van zijn oproep weer op een metalen, gongachtige plaat, die aan een boog van de kruisgang hing. Andere monniken, met een wapperende zwarte sluier aan hun hoge hoed, gingen de kerk binnen, die al vol zat met een horde leken in alle klederdrachten van noordelijk Macedonië, door de galm opgeroepen van onder de bomen waar ze hun kamp hadden opgeslagen. Deze ruwe gongs of semantra – *klapka* in het Bulgaars, geloof ik – worden soms vervangen door lange houten balken; ze vervullen in de meeste orthodoxe kloosters de functie van klokken, zoals nu voor het feest van Sveti Ivan Rilski.

De heilige Johannes van Rila wordt volgens de Bulgaarse hagiografie in eerbiedwaardigheid slechts overtroffen door de heiligen Cyrillus en Methodius, de bedenkers van het cyrillische schrift, en door de heilige Simeon. Het machtige klooster dat hij nabij zijn kluizenaarshut in deze verlaten bergen stichtte, is in zekere zin het belangrijkste religieuze centrum van het koninkrijk. De kerk, keer op keer platgebrand in het woelige verleden van Bulgarije, is vorige eeuw herbouwd. De slechte kwaliteit van de fresco's waarmee elke centimeter van de binnenmuur was beschilderd, en de schelle overdaad van de iconostase werden verzacht door het kaarslicht. De Slavische liturgie van vespers, uitgalmd door een twintigtal in het

zwart geklede, langharige en langbaardige monniken die in hun misererebank bogen of stonden, klonk schitterend. Ze ging urenlang door. Na afloop kreeg ik een eigen kleine cel, omdat ik als vreemdeling uit barmhartigheid was uitverkoren, hoewel het klooster zo vol zat dat er dorpelingen met hun spullen buiten op de binnenplaats en onder de bomen sliepen. De volgende dag arriveerden er nog veel meer mensen en de kerk barstte haast van de vrome mensenmassa. Behalve de abt en zijn gevolg waren er een aartsbisschop en verscheidene bisschoppen en archimandrieten. Ze vierden de mis in mantels zo stijf en glanzend als kevervleugels, en de hogere geestelijken, getooid met een bolvormige gouden mijter zo groot als een pompoen die glinsterde van de edelstenen, leunden op een staf met twee gekrulde slangen aan het uiteinde. Ze bewogen en zongen in geurige rookwolken die diagonaal door banen zonlicht werden doorsneden. Toen het allemaal voorbij was, schuifelde een compacte sliert gelovigen door de kerk om de iconen te kussen van de heilige Ivan en zijn wonderdoende hand, die in zijn met juwelen bezette reliekschrijn inmiddels zo zwart was als bruyèrehout.

De rest van de dag vormde de open plek voor het klooster een melkwegstelsel van feestende bedevaartgangers. In de kern cirkelde een onvermoeibare kring die de *hora* danste op de melodie van een viool, een luit, een citer en een klarinet, bekwaam bespeeld door zigeuners. Een andere zigeuner had zijn beer meegebracht; hij danste een vreugdeloze horlepiep, klapte in zijn poten en speelde tamboerijn op het ritme van zijn meesters trom. Het gekletter van castagnetten kwam van een rondtrekkende Albanees, die twee koperen kommetjes tegen elkaar sloeg terwijl hij porties zoete, op kwas gelijkende *boza** uitschonk uit de tap van een met kwastjes getooid koperen vat van meer dan een meter hoog in de vorm van een moskee, waarvan de Taj-Mahalkoepel was bekroond met een koperen vogeltje met gespreide vleugels.

In culinaire loofhutten, zo rijk met vlees aan spitten en pennen gevuld als de provisiekamer van een klauwier, werden kebab en gevulde ingewanden geroosterd. De vloed van slivo en wijn bereikte een hoogtepunt. De strompelende dorpelingen met hun kolbakken

* Boza: een Bulgaarse moutdrank van gegist graan met suiker.

boden iedere nieuwkomer hun bolvormige flessen van bewerkt hout aan. (Rijk versierd houtwerk speelt een belangrijke rol in het leven van de bergbewoners op de Balkan van de Karpaten tot de Pindus in Griekenland, waar het zijn hoogste vormen van versiering bereikt. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor in de Alpen: de combinatie van strenge winters, lange avonden, zacht hout en scherpe messen.) Onder het bladerdak zat een groepje vrouwen in vrolijke schorten aan de voeten van een ruige doedelzakspeler die adembenemende melodieën blies.

Aan de rand van dit geweldige Balkanse drinkgelag voegde ik me bij een clubje studenten uit Plovdiv. Ze waren net als ik van over de bergen gekomen en overnachtten in de openlucht. De opmerkelijkste van hen was een amusant, heel knap, ernstig kijkend blond meisje dat Nadezjda heette en Franse letterkunde studeerde aan de universiteit van Sofia: een lichtvoetige hora-danseres begiftigd met een onverzadigbare levenslust. Ze bleef nog drie dagen extra in het klooster om te studeren, precies de duur van mijn voorgenomen verblijf. We sloten meteen vriendschap. Behalve onder de strenge regel van Athos zijn vrouwen in de meeste orthodoxe kloosters net zulke welkome gasten als mannen. Gastvrijheid verlenen lijkt wel de enige monastieke functie te zijn, en de sfeer in deze kloosters verschilt totaal van de stilte en meditatie in de abdijen van het westelijke christendom. Met het geklepper van hoeven, het constante komen en gaan en de montere hartelijkheid van de monniken leek het leven eerder op dat van een kasteel in de Middeleeuwen. De planken op de etages van galerijen en veranda's waren zo sleets en gammel dat het hele stelsel bij een te stevige tred als een spinnenweb begon te schudden. De binnenplaatsen waren één en al geklepper van muilezels. De abt, de *Otets Igoemen* – een beminnelijke persoonlijkheid met een Olympische witte baard en zijn lokken in een knotje bijeengebonden als een dame die uit jagen gaat – besteedde zijn dag grotendeels aan de ontvangst van ceremoniële visites: gelegenheden die altijd, zoals overal ten zuiden van de Donau, werden bezegeld met het aanbod van een lepel sorbetijs of rozenblaadjesjam, een poederig blokje *rahat loukoum*, een slokje slivo, een kopje Turkse koffie en een glas water ter bevordering van de officiële beleefdheden van het bezoek.

De volgende dag verviel het klooster weer in relatieve rust. Na een hele nacht dansen en snurken in het gras laadde het enorme gezelschap pelgrims zijn lastdieren weer op en nam honderden katers mee naar het dal.

Nadezjda bleek uitstekend gezelschap. Elke ochtend pakten we onze boeken en tekenspullen en kochten kaas, brood, wijn, paarse en groene vijgen en druiven (die in immense manden van de vlakten kwamen) in een kampwinkeltje buiten de muren, en op weg naar de bossen kwamen we langs de steen waaronder J.D. Bouchier* ligt begraven. (Dankzij zijn populariteit onder de Bulgaren verwierf deze correspondent van *The Times*, en tevens voormalig hoofd van Eton, een zekere status in dit land, waar zijn herinnering voortleeft ongeveer zoals die van Byron in Griekenland, zij het in mindere mate.) Op een schaduwrijke richel zaten we te lezen, te praten en ten slotte te picknicken. Het huiswerk van Nadezjda leek vooral te bestaan uit het uit het hoofd leren van Lamartines *Le Lac* – ‘Hij heeft in Plovdiv gewoond,’ vertelde ze tot mijn verbazing, ‘ik zal je zijn huis een keer laten zien’ – en het volstrekt ontoepasselijke *Nous n’irons plus aux bois* van Théodore de Banville. Ik moest haar keer op keer overhoren en corrigeren. Dan boog ze zich weer over haar boeken, met een ijzeren bril op, die iets onverwachts had op dat excentrieke gezicht en volkomen uit de toon viel, totdat ze er genoeg van had en voorstelde iets anders te doen, in een boom klimmen bijvoorbeeld, wat ze vlug en vaardig deed, of, op de laatste dag voor ze wegging, in een van de poelen in het ravijn zwemmen, of gewoon in het gras gaan liggen praten. We ontdekten tot ons plezier dat het maar één dag scheelde of we waren een tweeling geweest.

In haar komische, charmante gezelschap vlogen die heerlijke bosdagen voorbij. Toen de sematron op de avond voor haar vertrek uit de kruisgang klonk, liepen we de helling af naar het klooster. Ze vertelde dat het geluid moest herinneren aan Noach, die met zijn hamer op de latei sloeg om de dieren naar de ark te roepen. ‘Daarom zijn ze meestal van hout.’ Ik vroeg welke dieren er waren. Ze dacht even

* James David Bouchier (1850-1920), jarenlang correspondent op de Balkan voor *The Times*, en uitgesproken pleitbezorger voor de nationale aanspraken van Bulgarije.

na, liet toen haar tanden zien en keek me strak aan met dreigende bruine ogen en zei: ‘wolven’, en even later, ‘jonge wolven’, en brullend stormden we tussen de bomen door naar beneden.

Ik vertrok kort na Nadezjda en volgde het ravijn bergafwaarts totdat het uitkwam in het diepe dal van de Struma. Deze imposante rivier, de Strymon uit de oudheid, stroomt het hart van Macedonië binnen tussen het Pirinmassief en de bergketens van het Joegoslavische grensgebied. (Die ketens strekken zich golvend uit naar het westen, door Joegoslavisch Macedonië, totdat ze het uitgestrekte gebied van Albanië en Montenegro bereiken en zich in de verre Adriatische Zee storten.) Daarna slingeren de weg en de rivier door de onheilspellende kloof van fort Rupel naar het zuiden en verder naar Griekenland onder de kantelen van Siderokastron: het Demir Hisar uit de Turkse tijd, het IJzeren Kasteel. De hele streek wordt fel betwist door deze landen, die er alle drie aanspraak op maken en elkaar vanaf hun bergketens dreigend, vol onverzoenlijke haat aankijken. Deze draaikolk van bergen is altijd het toneel van oorlogshandelingen geweest. In de laatste decennia van het Osmaanse Rijk tot de Balkanoorlogen werd hier een gevecht op leven en dood gevoerd tussen de Bulgaarse komitadzi's – de partizanen van het afvallige Bulgaarse Exarchaat, dat uit zijn middeleeuwse slaap was gewekt – en de Griekse Antartes van het Oecumenisch Patriarchaat, dat in de orthodoxe Kerk het meest vergelijkbaar is met het pausdom. Deze godsdienstige factoren waren net zo wezenlijk als ras en taal ter ondersteuning van territoriale aanspraken en als leidraad bij het trekken van grenzen toen het gedaan was met de Turkse heerschappij in Europa. Met het kortstondige akkoord na de Eerste Balkanoorlog werd die voorgoed weggevaagd door de eendrachtige actie van de koninkrijken van de Balkan: een akkoord dat in de tweede oorlog omsloeg in bloedige strijd om de oorlogsbuit. De grenzen zijn keer op keer veranderd in alle volgende geschillen, en elke stap in die schermutselingen werd gekenmerkt door wreedheden: hinderlagen, moord, platgebrande dorpen, verdrijving en bloedbaden, die de vloek van angst, haat, irredentisme en wraakzucht achterlieten.

De volkeren van de Balkan lopen in Macedonië dwars door elkaar

langs grillige lijnen; etnologische enclaves en minderheden leven her en der in vijandige gebieden verspreid, ver van hun moedervolk. De oude haatgevoelens laaien tegenwoordig nog net zo hoog op als vroeger: om die heftigheid te voelen hoef je het venijn maar te horen waarmee het woord *Gärtski* door een Bulgaar wordt uitgespuugd, of het woord *Voulgaros* door een Griek. Aan de wand van veel kof-fiehuizen in deze streek hing een ingekleurde afdruk van Todor Aleksandrov, een Bulgaarse Macedoniër die via propaganda en guerrillaoorlog had getracht een semionafhankelijke staat Macedonië vorm te geven met Petrič (dat nu in Joegoslavië ligt) als hoofdstad en hemzelf als leider: op de foto ziet hij eruit als een angstaanjagende man met zwarte baard en fronsende wenkbrauwen onder een bontmuts, met patroongordels en een verrekijker over zijn schouders en een geweer in zijn hand. In 1924 werd Aleksandrov vermoord, zoals veel prominente Bulgaren – de eerste die je te binnen schiet is Stamboeliski,* die in de hoofdstraat van Sofia met jatagans in stukken werd gehakt. Maar zijn geheime genootschap, de Vatresjna Makedonska Revolutsionerna Organizatsia – de Binnenlandse Macedonische Revolutionaire Organisatie – leidde nog steeds een clandestien, bloeiend bestaan, zo werd heimelijk gefluisterd. Ook prominent aanwezig op vele muren waren kaarten met daarop de *terra irredenta* die Bulgarije van haar buurlanden opeiste: brokken Joegoslavië, de Dobroedsja in Roemenië en, absurd genoeg, het Griekse Macedonië inclusief Thessaloniki.

Toen ik leunend over de brug over de Struma uitkeek, kon ik niet vermoeden hoe sterk de Griekse kant van die vraagstukken me later zou aanspreken. Het zou me nog meer hebben verrast als ik had kunnen voorzien dat ik vijf maanden later over een andere brug over dezelfde rivier, honderdvijftig kilometer stroomafwaarts bij Orliako, in de Venizelos Revolutie mee zou marcheren met een eenheid van de Griekse cavalerie met de blanke sabel. Maar nu liet ik een druivenblad midden in de stroom vallen en vroeg me af of het ooit de Egeïsche Zee zou bereiken.

* Aleksander Stamboeliski (1879-1923), Bulgaars premier, in 1923 afgezet. Hij werd door het leger gemarteld en geëxecuteerd.

De weg terug naar Sofia liep door de westelijke uitlopers van de Rilska Planina: golvend grijsbruin land, dat bij zonsondergang rood kleurde, met prehistorische houten ploegen getrokken door buffels of ossen. Aan de huizen in de dorpen hingen slingers van tabaksbladeren in de zon te drogen, met de grootte, de kleur en de vorm van gerookte haringen. Ik sliep de eerste nacht in een hooiberg, bereikte het stadje Dupnica voor de tweede nacht en arriveerde de volgende schemeravond in Radomir. Ik zat eenzaam een slivo te drinken en was moe en wat neerslachtig toen er tegenover me een bus stopte met de letters СОФИЯ op de bovenkant en een dak afgeladen met een berg touwmanden en pakketten. Binnen leek hij wel de ark van Noach, want in alle hoeken en gaten die niet door mijn medepassagiers met hun hoofddoeken en kolbakken waren bezet, zaten samengebonden kippen en eenden, een kalkoen en twee volgroeide lammeren die van tijd tot tijd schrill blaatten. We reden schommelend en rammelend door het donker. Een stuk of vijf passagiers naast me zat de hele weg zacht te zingen: verdrietige, ondulerende flarden van klanken in mineur, totaal anders dan de krachtige melodieën die ik de laatste tijd veel had gehoord. Ik luisterde gefascineerd. Ik vroeg keer op keer om een bepaald liedje – ‘*Zasjto mi se sirdisj, ljoe-be?*’* luidde de eerste regel – en nam me voor het later te proberen te leren.

Na die korte afwezigheid in de bergen flonkerden de lichtjes van Sofia net zo fel als die van Parijs, Londen of Wenen, zo schitterend en mondain leek de stad. Ik moet een ongelikte indruk hebben gemaakt met mijn lange, warrige hardos, stijf van stof en tot een ruwe touwkleur gebleekt, met mijn gezicht dat door de zon was verbrand tot het bruin van een walnotenhouten buffet, en mijn verfromfaaide kleren, mijn rugzak en mijn gesneden Hongaarse wandelstok, met daarbij mijn – nu schaam ik me het op te schrijven, maar de eerlijkheid gebiedt het – rood met gele gevlochten riem, gekocht in Transsylvanië, mijn dolk met stalen gevest en een bruine kolbak van de markt in Berkovica. Ik had zelfs mijn zware, met spijkers beslagen schoenen verruild voor een paar van die mocassins van koeienhuid die *tservoeli* worden genoemd, om die eens te proberen, maar behal-

* Waarom ben je boos op me, mijn lief?

ve op gras waren ze – zonder de lappen stof die de boeren eromheen wikkelen – na een kilometer al een kwelling. Deze hybride pseudo-Balkanvermomming leek nog sterker op iets uit een nachtmerrie door een spookachtig laagje wit stof en ongetwijfeld door de minder tastbare maar verreikende uitwaseming van aarde, zweet, uien, knoflook en slivo.

De Alexander Nevskikathedraal sloeg elf toen ik de grote mand vijgen die ik als cadeautje voor mijn gastheer en gastvrouw had gekocht, plus een langs de weg gevonden schildpad op de grond zette om mezelf binnen te laten in het appartement van de Tollintons. In het zachte lamplicht, waarin het beschaafde gemurmel van een diner klonk, doemde hier en daar het beeld op van een overhemdfrent in een leunstoel, de glans van lakleren schoenen, avondjurken van de dames en goudgele schijfjes brandy die op de bodem van ballonglazen cirkelden. De stroom koffie uit een tuit naar een kopje in de handen van butler Ivan, de reusachtige kozak, werd halverwege onderbroken en de goudgele schijfjes, gestopt door de verschijning van deze verschrikkelijke indringer, cirkelden niet langer in hun ballonglazen. Alles was bevroren in een moment van consternatie aan de ene en van ontzetting aan de andere kant. De dooi zette snel in dankzij Judith Tollintons vriendelijke stem: ‘O, mooi, daar ben je, precies op tijd voor de brandy’ – en de ban was verbroken.